

TÜRÜK
Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
2014 Yıl:2, Sayı:4
Sayfa:118-138

ISSN: 2147-8872

AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI TƏZKİRƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Vüsale Musalı*

ÖZET

Ortaçağ'dan bugüne kadar Azerbaycan ve Türkiye edebiyatları arasında kırılmaz ilişki ve karşılıklı etkileşim olmuştur. Çeşitli dönemlerde yaşayıp eser vermiş şahsiyetlerin birbirinden tesirlenmesi, karşılaştırmalı edebiyat araştırmacıları tarafından farklı açılardan incelenmiştir. Ancak Azerbaycan tezkireciliği sistemli şekilde araştırılmadığı için Azerbaycan ve Osmanlı yazarlarının kaleme aldıkları tezkireler karşılaştırmalı araştırmaya tabi tutulmamıştır. Sadece Yrd. Doç. Dr. Ö.Bayram doktora tezinin ilgili bölümünde Seyyid Azim Şirvani tezkiresinin bazı yönlerini Osmanlı tezkireleriyle mukayese etmiştir. Azerbaycan ve Türkiye edebi ilişkileri, etkilenmeler, farklılıklar karşılaştırmalı edebiyat açısından çok az öğrenilmiştir. İlk kez tarafımızdan Azerbaycan tezkireciliği kapsamlı bir şekilde araştırılmış ve "Azerbaycan Tezkirecilik Tarihi" adlı monografi şeklinde yayınlanmıştır. Bundan sonra XVI. yüzyıldan itibaren oluşup gelişen Azerbaycan ve Osmanlı tezkireciliği arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Makalede Azerbaycan ve Osmanlı tezkireleri arasındaki karşılaştırmayı 5 başlık altında değerlendirdik. Azerbaycan tezkirecileri 46, Osmanlı tezkirecileri ise 32 tezkire kaleme almışlar. Azerbaycan tezkirecileri eserlerini oluştururken tabaka, alfabe, coğrafi, kronolojik vb. prensipleri kullanmışlardır. Osmanlı tezkirecileri ise sadece tabaka ve alfabe yöntemini uygulamışlardır. Osmanlı tezkirecisi Aşık Çelebi ilk kez eserinde şairleri ebced harfleri temelinde sıralamıştır. XVII. yüzyıl tezkire yazarı Güfti ise Türk edebiyatında tek manzum tezkiresiyle meşhurlaşmıştır. Azerbaycan tezkirecileri tezkirelerinin büyük kısmını Farsça kaleme almışlar. Türkiye tezkirecileri ise eserlerini Türkçe kaleme almışlardır. Osmanlı tezkireleri 60'dan fazla Azerbaycan şairi hakkında bilgisi içermesi açısından edebiyatımızın çok önemli kaynaklarındandır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Osmanlı, tezkire, mukayese, karşılaştırma, benzerlik, farklılık.

COMPARISON BETWEEN AZERBAIJANI AND OTTOMAN TAZKIRAS

ABSTRACT

There has been an indestructible relationship and two-sided effect between Turkish and Azerbaijani literatures from Medieval Ages until today. Effect between individuals who

-
- Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, tezkireshinas@gmail.com

live different eras and create literary examples, are investigated from different perspectives by comparative literature researchers. It is why Azerbaijani tazkiras were not analyzed systematically; the tazkiras which were written by Azerbaijani and Ottoman writers were not regarded comparatively. We can see just one example which is belong to Assistant Professor Ö.Bayram. In related part of his PhD Dissertation, he compares from some aspects Seyyid Azim Shirvani's tazkira with Ottoman tazkiras. Literary relations, two-sided effects and differences between Ottoman and Azerbaijani literatures were not the research issue very well according to comparative literature. Firstly, Azerbaijani tazkiras was worked comprehensively by myself and printed as monograph namely "The History of Azerbaijani Tazkiras". After than we can see the comparative studies between Azerbaijani and Ottoman tazkiras which were birth and grown from 16-th century. The comparison between Ottoman and Azerbaijani tazkiras is regarded in 5 subtitles in the article. Azerbaijani writers of Tazkiras wrote 46 and Ottoman writers wrote 32 tazkiras. In Azerbaijani field, we can see the layer (tabaka), alphabetic, geographic and chronologic principles. On the other hand, Ottoman tazkira writers were used just layer and alphabetic principles. Firstly, Ottoman writer Ashiq Chelebi putted poets in order based on "abjad" letters. Gufti who is the writer of 17-th century was famous with the only tazkira written in verse. Mass of the tazkiras was written in Persian by Azerbaijani authors. But in Ottoman field, tazkiras were written only in Turkish. Ottoman tazkiras are important sources of Azerbaijani literature, just because they include information about more than 60 Azerbaijani poets.

Key words: Azerbaijan, Ottoman, tazkira, comparison, similarity, difference

GİRİŞ

Orta əsrlərdən bu günə kimi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında qırılmaz əlaqə və qarşılıqlı təsirlənmə olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış ədiblərin birbirindən təsirlənməsi, müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatçıları tərəfindən bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir. Ancaq Azərbaycan təzkirəçiliyi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmadığı üçün Azərbaycan və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldıkları təzkirələr müqayisəli şəkildə araşdırılmamışdır. Sadəcə Yrd. Doç. Dr. Ö.Bayram öz dissertasiyasının müvafiq bölümündə Seyid Əzim Şirvani təzkirəsinin bəzi cəhətlərini Osmanlı təzkirələri ilə müqayisə etmişdir. İlk dəfə tərəfimizdən Azərbaycan təzkirəçiliyi ətraflı şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmiş və "Azərbaycan təzkirəçilik tarixi" adlı monoqrafiya nəşr olunmuşdur. Məhz bundan sonra XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və Osmanlı təzkirəçiliyi arasında müqayisələr aparılmışdır.

Məqalədə Azərbaycan və Osmanlı təzkirələri arasındakı müqayisəni 5 başlıq altında təqdim etmişik. Apardığımız müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan təzkirəçiləri 46, Osmanlı təzkirəçiləri isə 32 təzkirə tərtibləmişlər. Azərbaycan təzkirəçiləri əsrlərini tərtib edərkən təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji və s. prinsipdən istifadə etmişlər. Osmanlı təzkirəçiləri isə sadəcə təbəqə və əlifba üsulunu tətbiq etmişlər. Osmanlı təzkirəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. XVII əsr müəllifi Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkirəsi ilə məşhurlaşmışdır.

Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrinin böyük qismi fars dilindədir. Osmanlı təzkirəçiləri isə əsərlərini türkcə qələmə almışlar. Osmanlı təzkirələri 60-dan artıq Azərbaycan şairi haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından ədəbiyyatımızın çox önəmli qaynaqlarındandır.

Herat təzkirəçiliyindən təsirlənərək yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və Osmanlı təzkirəçiliyi zaman keçdikcə fərqlilik göstərmiş və özünəməxsus şəkildə inkişaf edərək, bir-birindən fərqlənən örnəklər ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında əlaqə, bir-birindən təsirlənmə hələ orta əsrlərdən mövcud olmuşdur. Osmanlı təzkirələrində verilən məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, azərbaycanlı şairlər yalnız Osmanlı poeziyasının tərəqqisinə xidmət etməmiş, həm də musiqiçi, tərcüməçi, xəttat, tarixçi, naqqaş, ilahiyyatçı, şahmatçı və s. sənət sahibləri kimi bütün Osmanlı mədəniyyətinə töhfələr vermişlər.

Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Osmanlı sultanları bu şəxslərə himayə göstərmişlər. XVI əsr osmanlı təzkirəçisi Səhinin yazdığına görə, II Mehmed “Əcəmdən mərifətli kimsələri aratır, buldurur və qorur, gözətirdi” (Sehi 1980: 44).

Qarşılaşdırılmalı ədəbiyyat sahəsində araşdırmalar aparan Prof. Dr. E.Kefeli yazır: “Tercümə, tesir, imaj araşdırmaları, tipoloji çalışmaları, yazarların fərqli kultür və edebiyatlar ilə münasebetləri, yabancı kaynaklarda milli kultürün izlərinin araşdırılması gibi temel hareket noktaları tespit edilen karşılaşdırılmalı edebiyat araşdırmaları son derece hassas ve araştırmacının kesin hükümler vermesini engelleyen, tuzaklarla dolu kaygan bir zemindir. Bu tür araşdırmalar edebiyat tarihine bir katkı olduğu kadar edebi eserin yaratılış sürecine de ışık tutar” (Kefeli 2000: 7).

Yrd. Doç. Dr. Ö.Bayram Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasındakı əlaqə və oxşarlıqdan bəhs edərkən yazır: “Azerbaycan ve Anadolu sahası Türk edebiyatları bir ağacın iki kolu gibidir. Bu kollar, asırlarca birlikte geliştikten sonra günümüzden beş yüz yıl kadar önce iki dala ayrılarak paralel bir şekilde gelişmeye devam etmiştir. Tabii bu ağacın kökü ve kaynakları aynı olduğu için dallar arasında pek çok benzer nokta bulunmaktadır... Aynı millete mensup bu iki kardeş ülkenin edebiyatları, İslam tesiri altında gelişen Türk edebiyatı döneminde farklı iki kola ayrılmıştır” (Bayram 2005: IV).

Azərbaycan təzkirələri dedikdə, müəlliflərin milli mənsubiyyətini əsas götürürük. Belə ki, yazıldığı dildən və məkandan asılı olmayaraq, azərbaycanlı müəlliflərin qələmə aldıkları təzkirələri Azərbaycan təzkirələri hesab edirik. Geniş bir coğrafiyanın harasında yaşayıb-yaratmalarından asılı olmayaraq, özləri və ya əcdadları Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində doğulmuş, bu şəhər və bölgələrin adlarını özlərinə nisbətə seçmiş müəlliflərlə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixində və etnogenezində fəal iştirak etmiş şamlu, qacar kimi türk-oğuz boylarının nümayəndələrini də “azərbaycanlı təzkirəçilər” sırasına daxil edirik.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrini müqayisə etdikdə bəzi oxşar və fərqli cəhətlərin olduğu üzə çıxır. Bu oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı maddələrlə təqdim etmək mümkündür:

1. Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikası baxımından;
2. Təzkirələrin strukturu baxımından;
3. Dil nöqtəyi-nəzərindən;
4. Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya baxımından;
5. Müəlliflərlə bağlı müqayisələr.

I. Təzkirələrin yazılma dinamikası

Təzkirəçilik tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ilk dövrdə həm Azərbaycan, həm də Osmanlı təzkirəçiləri əsərlərini Herat təzkirəçilik məktəbinin tanınmış nümayəndələri Əlişir Nəvai və Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirələrinin təsiri ilə qələmə almışlar. Sonradan Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin tərtibində, strukturunda və s. özünəməxsus dəyişikliklər aparıldığı müşahidə olunur.

Azərbaycanlı təzkirəçilər say etibarilə Osmanlı təzkirəçilərindən daha çox əsər qələmə almışlar. 41 Azərbaycan təzkirəçisi 46 təzkirə tərtibləmişdir.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikasını izləmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salmaq:

Tablo 1

Əsr	Azərbaycan təzkirələri	Osmanlı təzkirələri
XVI əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sam mirzə "Töhfeyi-Sami" 2. Əhdi Bağdadi "Gülşəni-şüəra" 3. İbrahim mirzə "Fərhəngi-İbrahim" 4. Tövfi Təbrizi "Təzkireyi-Tövfi" 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Qəribi "Təzkireyi-məcəlisi-şüərayi-Rum" 2. Səhi bəy "Həşt behişt" 3. Lətif "Təzkirətüş-şüəra" 4. Aşiq Çələbi "Məşairüş-şüəra" 5. Həsən Çələbi "Təzkirətüş-şüəra" 6. Bəyani "Təzkirətüş-şüəra"
XVII əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sadıq bəy Əfşar "Məcmül-xəvas" 2. Nazim Təbrizi "Nəzmi-güzidə" 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Riyazi "Riyazüş-şüəra" 2. Faizi "Zübdətül-əşar" 3. Rza "Təzkirətüş-şüəra" 4. Yünni "Təzkirətüş-şüəra" 5. Asim "Zeyli-zübdətül-əşar" 6. Güfti "Təşrifatüş-şüəra"
XVIII əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Əliqulu xan Valeh "Riyazüş-şüəra" 2. Lütfəli bəy Azər "Atəşkədə" 3. İshaq bəy Üzri "Təzkireyi-İshaq" 4. Əbu Talib xan Təbrizi "Xülasətül-əfkar" 5. Sultan Məhəmməd mirzə Bahadır xan Səfəvi "Töhfətüş-şüəra" 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mucib "Təzkirətüş-şüəra" 2. Səfayi "Təzkirətüş-şüəra" 3. Salim "Təzkirətüş-şüəra" 4. Bəliq "Nüxbətül-əsar li zeyli zübdətül-əşar" 5. Səfvət "Nüxbətül-əsar fi Fəvaidil-əşar" 6. Ramiz "Adabi-zürəfa" 7. Silahdarzadə "Təzkirətüş-şüəra" 8. Əsrar Dədə "Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə" 9. Akif "Mirati-şeyr"
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü "Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətil əbrar"; "Hədəyiqül-üdəba"; "Nigaris- 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Şəfqət "Təzkireyi-şüəra" 2. Əsəd Əfəndi "Bağçeyi-səfa-ənduz"

XIX	tani-Dara” 2. Məhəmməd Fazil xan Gorusi Ravi “Əncüməni-xaqan” 3. Mahmud mirzə Qacar. “Gülşəni-Mahmud”; “Bəyanül-Mahmud”; “Nüqli-məclis” 4. Bəhmən mirzə “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” 5. Məhəmməd Saleh Şamlu “Məhəküş-şüəra” 6. Hülaku mirzə Qacar “Xərabat” 7. Xudaverdi xan Qacar “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” 8. Məhəmməd Bağır xan Qacar “Fələkül-Mərrix” 9. Məhəmmədhasən xan Etimadüssəltənə “Xeyrati-hesan” 10. Heydərqulu mirzə “Təzkireyi- Xavər” 11. Məhəmmədqulu mirzə Qacar “Təzkireyi-Xosrovi” 12. Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı “Bəzmi-xaqan” 13. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə” 14. Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra” 15. Əli Rza mirzə Qacar “Bosatinül-xaqaniyyə” 16. Ziyai “Təzkireyi-Ziyai” 17. Mir Möhsün Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab” 18. Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban”	3. Arf Hikmət “Təzkirətüş-şüəra” 4. Fatin “Xatimətül-əşar” 5. Təvfiq “Məcmueyi-təracim” 6. Məhəmməd Təvfiq “Qafileyi-şüəra”
XX əsr	1. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə “Riyazül-aşiqin” 2. Həsənəli xan Qaradağı “Təzkireyi-Qaradağı” 3. İbrahim Tahir “Riyazül-arifin” 4. Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi “Əncümənül-üdəba” 5. Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” 6. Qulam Məmmədli “Təzkirə” 7. Seyid Əbdülhəmid Xalxali “Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran” 8. Əziz Dövlətabadi “Süxənvərani-Azərbaycan”; “Sərayendeqani-şeri-parsi dər Qəfqaz” 9. Əli Nəzmi “Devist süxənvər” 10. Yəhya Şeyda “Ədəbiyyat ocağı” 11. Məhəmməd Deyhim “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan”	1. Faiq Rəşad “Əslaf” 2. Məhəmməd Siracəddin “Məcmueyi-şüəra” 3. Əli Əmiri “Təzkireyi-şüərayi-Amid” 4. Mahmud Kamal İnal “Kamalüş-şüəra” 5. Nail Tuman “Töhfeyi-Naili”
XXI	1. Şahin Fazil “Təzkireyi-Şahin”	-

XVI əsr təzkirələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, Osmanlı təzkirəçiləri bu janrdə 6 əsər qələmə almışlar. Azərbaycan təzkirəçiləri isə cəmi 4 təzkirə tərtibləmişlər. Bu təzkirələrdən ikisi – “Töhfeyi-Sami” və “Gülşəni-şüəra” zamanımıza gəlib çatmışdır.

XVII əsrdə də Osmanlı sahəsində say çoxluğu müşahidə olunur. Osmanlı müəlliflər 6, azərbaycanlılar isə 2 təzkirə hazırlamışlar.

XVIII əsrdə də Osmanlı təzkirəçiliyi inkişaf etmiş və 9 təzkirə qələmə alınmışdır. Azərbaycan təzkirəçiləri isə 5 təzkirə yazmışlar.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikası arasında XIX əsrdə çox ciddi fərq müşahidə olunmaqdadır. Bu əsrdə yazılmış Azərbaycan təzkirələrinin sayı 22-yə çatmışdır. Osmanlı təzkirəçiləri isə 6 təzkirə tərtibləmişlər.

XX əsrdə də Azərbaycan təzkirələrinin sayı 12-yə çatmışdır. Osmanlı təzkirələrinin sayı isə 5-dir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalardan nəticə çıxararaq deyə bilərik ki, Osmanlı təzkirəçiliyi say baxımından kuliminasiya nöqtəsinə XVIII əsrdə çatmışdır. Azərbaycan təzkirəçiliyində isə say artımının maksimum həddi XIX əsrə təsadüf edir.

Azərbaycan müəlliflərinin təzkirələrinin əlyazma nüsxələrini araşdırarkən məlum olmuşdur ki, XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Cərullah Bəyani h.975/1567-ci ildə Sam mirzə təzkirəsini köçürmüşdür. Bu əlyazma AMEA Əlyazmalar İnstitutunda B – 5119 şifrəsi ilə saxlanmaqdadır (Musalı 2011: 97). Ancaq Bəyani öz təzkirəsində bu əsərin adını çəkməmişdir. Halbuki Bəyaninin təzkirəsi (h.1006/1597) Qınalızadə Həsən Çələbinin “Təzkirətüş-şüərə”sının xülasəsi mahiyyətindədir. Məlum olduğu kimi bu əsərdə bəzi Azərbaycan şairləri haqqında da məlumat yer almaqdadır. Bəyani, Sam mirzə təzkirəsindən istifadə edərək Həsən Çələbinin öz təzkirəsində xatırlamadığı şairlər haqqındakı informasiyaları əsərinə daxil etməklə təzkirəsinə orijinallıq qazandıra bilərdi. Bizcə, bunun əsas səbəbi Bəyaninin öz təzkirəsində Osmanlıların rəqibi olan Səfəvilər sülaləsi şahzadəsinin yazdığı təzkirədəki bilgilərə və ümumiyyətlə Səfəvi şairləri haqqında məlumatlara yer verməmək istəyi olmuşdur. Qeyd edək ki, Bəyaninin Sam mirzənin təzkirəsini köçürməsi faktı Azərbaycan və Osmanlı təzkirələri arasındakı əlaqələrin maraqlı və diqqətəlayiq bir məqamıdır.

II. Təzkirələrin strukturundakı oxşarlıqlar və fərqlər

Tərtib şəkli. İlk Azərbaycan və Osmanlı təzkirəçiləri Herat təzkirəçilik məktəbinin örnəklərinin təsiri altında öz əsərlərini qələmə almışlar. Nümunə üçün XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Səhi bəyin “Həşt-behişt” və Sam mirzənin “Töhfeyi-Sami”sinin strukturunun müqayisəsinə nəzər salaq:

Tablo 2

“Töhfeyi-Sami”	“Həşt-behişt”
1. Şah nəslindən olan şairlər	1. Qanuni Sultan Süleyman
2. Seyid və alim nəslindən olan şairlər	2. Qanuni dövrünə qədər şeir yazmış padşah və şahzadələr
3. Peşəkar şair olmayıb, bəzən şeir söyləyənlər	3. Vəzir, qazıəsgər, dəftərdar, nişançı, bəylərbəyi kimi dövlət adamları
4. Vəzirlər və şeir yazan başqa qələm sahibləri	4. Bilgin şairlər
5. Əsl şairlər və yüksək qələm sahibləri	5. Səhidən öncə yaşamış və vəfat etmiş şairlər
6. Türk təbəqəsi və onların ən böyük şairləri	6. Səhinin gəncliyində tanınmış və şəxsən görüşdüyü şairlər
7. Xalq təbəqəsindən olan digər şairlər	7. Əsərin yazıldığı tarixdə həyatda olan şairlər
8. -	8. Yeni şairlər

Osmanlı təzkiyəçilərindən sadəcə Səhi öz əsərini təbəqə üsulu əsasında hazırlamışdır. Onsan sonra gələn təzkiyəçilər əlifba sırası ilə şairlər haqqında məlumatı təqdim etmişlər.

Prof. Dr. M.İsen Anadolu sahəsi türk təzkiyəçiliyində təbəqat, əlifba və əbcəd üsulu olmaqla 3 ayrı tərtib tərzindən istifadə olunduğunu yazır (İsen 2010: 85).

İlk olaraq Kastamonulu Lətifi təzkiyəsini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış və ondan sonra yetişən təzkiyəçilər əsərlərini əlifba prinsipi əsasında tərtibləmişlər (Latifi 2000). Yəni təbəqə üsulu öz aktuallığını itirmişdir. Azərbaycanlı müəlliflər isə, demək olar ki, XIX əsrə qədər təbəqə üsulundan istifadə etmişlər. Təbii ki, başqa tərtib tərzləri də mövcud olmuşdur.

XVI əsr Osmanlı təzkiyəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır (Aşiq Çələbi 2010). Mahmud mirzə Qacar özünün “Nüqliməclis” təzkiyəsini fəsillərə ayırarkən təbəqə prinsipini əsas alsada, təbəqə daxilində əbcəd ardıcılığına riayət etdiyi görülməkdədir (Qacar 1378: 13). XVII əsr müəllifi Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkiyəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycan təzkiyəçiləri bu səpkidə əsər tərtibləməmişlər.

Osmanlı təzkiyəçilərindən Əsrar Dədə və Akif mənsub olduqları çevrənin şairləri haqqında təzkiyə tərtibləmişlər. Əsrar Dədə əsərində mövləvi şairlər, Akif isə əndərun (saray) şairləri haqqında məlumat verib əsərlərindən örnəkləri əhatə edən təzkiyə qələmə almışlar. Prof. Dr. F.Kılıç bu əsərləri “zümərə təzkiyələri” adlandırır (Kılıç 2007: 554).

Əslən Azərbaycan türklərindən olan Qacar xanədanının hökmdarı Fətəli şahın oğlu Mahmud mirzə Qacarı h.1236/1820-21-ci ildə qələmə aldığı və Qacarlar xanədanının mənsubu olan şairlərə həsr edilmiş “Gülşəni-Mahmud” adlı ailə təzkiyəsini də “zümərə təzkiyəsi” adlandırma bilərik (Qacar: M-262).

Azərbaycan təzkiyəçiləri sadəcə qadınlara həsr olunmuş təzkiyə də qələmə almışlar. Belə ki, Mahmud mirzə Qacar h.1241/1825-ci ildə qadın şairlərdən bəhs edən “Nüqliməclis” adlı təzkiyə tərtib etmişdir. Əsərin strukturu aşağıdakı kimidir: I fəsil - Fətəli şahın şair qızları; II fəsil - Şairlik edən digər saray qadınları; III fəsil - İrənin başqa bölgələrinin şairləri; IV fəsil (və ya xatimə) - Keçmiş zaman şairləri (Qacar 1378: 13-14).

Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani h. 1298/1880-81-ci ildə “Əxtəri-taban” təzkiyəsini qələmə almışdır. Burada əlifba sırası ilə 82 qadın şairə haqqında məlumat verilmişdir (Musalı 2012: 257).

Marağalı Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin (1843-1896) “Xeyrati-hesan” adlı əsəri XIX əsrin məşhur türk ədibi Məhəmməd Zehni Əfəndinin “Məşahirün-nisa” əsərinin türk dilindən farscaya tərcüməsidir. “Xeyrati-hesan” 1886-1888-ci illərdə üç cildə nəşr olunmuşdur. Məhəmməd Həsən xan, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Mahmud mirzə Qacarı “Nüqliməclis” əsərlərindən buraya əlavələr edərək, azərbaycanlı qadınlar haqqında da məlumat vermişdir (Həsənzadə 2001: 26-27).

Azərbaycan təzkiyələrinin strukturu Osmanlı təzkiyələri ilə müqayisədə daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Azərbaycan təzkiyələri təbəqə, əlifba, coğrafi prinsip, ədəbi

nümunələrin janrları əsasında tərtiblənmişdir. Bunlardan əlavə systemsiz yazılmış təzkirələrə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan təzkirələrindən bir neçəsi coğrafi prinsip əsasında qələmə alınmışdır.

Lütfəli bəy Azərin təzkirəsinin strukturu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Azər şairləri mənsub olduqları bölgəyə və şəhərə görə sıralayaraq iki məcmərə ayırmışdır.

Birinci məcmər özü də üç fəsildən ibarətdir: şölə, əxgər və furuğ. Şöledə islam dünyasında olan hökmdar, şahzadə, əmir şairlərdən; əxgərdə İran, Turan və Hindistan şairlərindən; furuğda qadın şairlərdən bəhs olunmuşdur. İkinci məcmər müəllifin müasiri olan şairlərə həsr olunmuşdur və iki pərtövə bölünmüşdür (Məmmədova 2001: 70).

Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”si dibaçə, təvəqqeyi-müəllif, müqəddimə və dörd fəsildən ibarətdir. Təzkirəçi əsərinin strukturunu belə açıqlayır: “Bu məcmuə dörd fəsil üzrə, hər fəsil üç bürc otuz dərəcə üzrə bəyan olunmuşdur”.

Fəsl-i-əvvəl: Şüərayi- Qafqaz bəyanındadır.

Fəsl-i-dovvom: Şüərayi- Azərbaycan bəyanındadır.

Fəsl-i-səyyum: Şüərayi- Rum bəyanındadır.

Fəsl-i-çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır (Şirvani 1974: 448).

Seyid Əzim Şirvani Rum şairlərinə ayrıca fəsil də ayırmışdır. Bunu XVI əsr təzkirəçisi Sam mirzənin “Töhfe-yi-Sami”sində də görmək mümkündür. Təzkirəçi əsərinin altıncı fəsilini türk təbəqəsi və onların ən böyük şairlərinə ayırmışdır. Amma Osmanlı təzkirəçiləri Azərbaycan şairlərindən ayrıca bir fəsildə bəhs etməmişlər.

XIX əsr Azərbaycan təzkirəçisi Ziyai təzkirəsini iki hissədə tərtib etmişdir. Birinci hissə “Atəşkədə” təzkirəsini, ikinci hissə isə şairin müasirlərini əhatə edir (Ziyai: D-269).

XX əsr təzkirəçisi Məhəmməd Dəyhimin əsəri coğrafi prinsip əsasında hazırlanmış, hər bir bölgə daxilində öncə vəfat etmiş şairlər, daha sonra həyatda olan şairlər haqqında məlumat əlifba sırasına əsasən düzülmüşdür (Dəyhim 1367-1371).

Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ı da eyni prinsiplə hazırlanmışdır.

Bəzi Azərbaycan təzkirəçilərinin əsərləri məhəlli xarakter daşmışdır. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvab və Məhəmməd ağa Müctəhidzadə təzkirələrində XIX əsr Qarabağ şairlərini xatırlamışlar.

Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ını da məhəlli təzkirə hesab etmək olar. Təzkirə bütövlükdə Cənubi Azərbaycan şairlərindən bəhs edir. Təzkirənin I cildi Ərdəbil, Arazbaran, Urmiya, Ərvənəq, Ənzab və Təbrizdən olan şairlər haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. II cildə isə Xalxal, Xoy, Sərab, Səlmas, Maku, Mərənd, Məhabad, Miyanə və Gərmrud şairlərinin haqqında məlumat verilmişdir.

Əli Əmirinin “Təzkirəyi-şüərayi-Amid” adlı əsəri də məhəlli xarakterli olub Diyarbəkr şairlərindən bəhs edir.

Təzkiyələrdəki şeir nümunələri. Hər iki sahənin təzkiyələrində şairlərin qəzəl, qəsidə, lügəz, maddeyi-tarix, rübai və s. kimi əsərlərindən örnəklər verilirdi. Təzkiyəçilər bəzən nəzirələrini də təzkiyəyə daxil etmişlər. Məsələn Kastamonulu Lətifi və Əhdi Bağdadi təzkiyələrində təzkiyəçilərin nəzirələrinə rast gəlmək mümkündür.

Bəzi Azərbaycan təzkiyəçiləri şairlərin əsərlərindən nümunələri də özünəməxsus şəkildə seçmişlər. Məsələn, XVII əsr təzkiyəçisi Nazim Təbrizi “Nəzmi-güzidə” adlı əsərinə yalnız qəzəl və rübailərdən nümunə vermişdir (Nazim: No. 480).

Təqrizlər. XVIII əsr təzkiyəçiləri Salim və Səfayinin əsərlərinin əvvəlində təzkiyəyə dair müxtəlif şəxslərdən alınmış “təqriz”lərə yer verilmişdir ki, bu ənənəyə Azərbaycan təzkiyələrində rast gəlməmişik.

Mahmud Kamalın təzkiyəsinə beş şair tərəfindən şeirlə təqriz yazılmışdır. Təzkiyəçi bu mövzuda yazır: “...bu nəfis əsərlərin ziyanına razı olmadığım gibi – hörmət etdiyim bəziərbabi-mərifətin israrlarına müqavimət etməyərək hüsni-xatimə olmaq üzərə əsərin sonuna qoymaya məcbur oldum” (İnal 2013: 2676).

Bu təqrizlərdə şairlər Mahmud Kamal İnalın təzkiyəsini qələmə almaqla çoxsaylı türk şairlərinin adlarının ədəbiyyat tarixinə saldığını və ümumiyyətlə, əsərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etməklə tərifləmişlər.

Şairlərin avtoqrafları. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkiyəyi-Nəvvab”ında şairlərin avtoqraf tərcümeyi-halları və əsərlərindən nümunələr verilmişdir ki, bu da daha öncə Osmanlı təzkiyələrində görmədiyimiz yenilikdir.

N.Qarayev hələ 1971-ci ildə “Təzkiyəyi-Nəvvab”ın spesifik cəhətini xüsusi vurğulayırdı: “Əsərin bir cəhəti xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu da indiyədək təzkiyəçilərin heç birində rast gəlmədiyimiz avtoqraf toplamaqdır. Belə ki, müəllif təzkiyəni yazarkən bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şeirlərini xatirə olaraq, avtoqraf kimi həmin kitabə yazdırmışdır. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən aldığı avtoqraf vərəqləri təzkiyəsinə tikmişdir” (Qarayev 2012: 252).

“Təzkiyəyi-Nəvvab”ın şairlərin avtoqraf şeirlərini əks etdirən nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda M-67 şifrəsi altında qorunmaqdadır.

Azərbaycan təzkiyəçisi Yəhya Şeyda və Türkiyə təzkiyəçisi Mahmud Kamal İnal da təzkiyələrini hazırlayarkən bəzi şairlərdən tərcümeyi-hallarını və şeirlərini almışlar.

Təzkiyələrin müqəddiməsi. Təzkiyələr əsasən ön sözlə başlayır. Burada təzkiyəçi Allaha həmd, peyğəmbərə dua etdikdən sonra, sözün əhəmiyyətinə diqqət yetirir, şairlik haqqındaki fikirlərini, şairliyin uca mərtəbə olduğunu isbat etməyə çalışır. Bəzən təzkiyəçilər ön sözdə əsərlərini hansı mənbələrdən istifadə edərək yazdıqlarını və oraya daxil etdikləri şairləri necə seçdiklərini də qeyd edirdilər (Kılıç 1992: 28).

Təzkiyəçilər onlara qədər yazılmış təzkiyələri də ön sözdə xatırlayırlar. XVI əsrdə qələmə alınmış Azərbaycan və Osmanlı təzkiyələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, təz-

kirəçilərin əksəriyyəti Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrini nümunə götürmüşlər.

Azərbaycan və Türkiyə təzkirəçiliyini müqayisə etdikdə görürük ki, Türkiyə təzkirəçiləri əsasən əsərlərinə daha geniş ön söz yazmışlar. XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Lətifinin təzkirəsinin ön sözünü ədəbi tənqid baxımından yüksək dəyərləndirilir. Əsərin müqəddiməsi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- Vəznli sözün üstünlüyü, böyüklüyü, hikmətli şeirin məziyyəti haqqında - bu hissədə Lətfi şeirin tarixinin Adəmlə başladığını, ilk şeirin Adəm tərəfindən yazdığını bildirir;

- Şairlərin şeir yazma səbəbi;
- Allahın yer üzündə kölgəsi olan islam padşahının tərif;
- Kitabın yazılma səbəbi;
- Qısqanc və kinlilərin vəziyyəti;
- Zamanın pisliyi;
- Qüsurlu və təqlidçi şairlər haqqında ;
- Şairlərin təsnifinin açıqlanması;
- Şairlər təzkirəsinə giriş (Latifi 2000).

Azərbaycan təzkirələrinin ön sözü əsasən qısa yazılmışdır. Məhəmmədəli Tərbiyə və Qulam Məmmədli təzkirələrində isə müqəddimə verilməmişdir.

Təzkirəçilərin şairlərdən şikayəti. Bəzi təzkirəçilər şairlərə və ya onların yaxınlarına müraciət edərək həyatları haqqında bilgi və şeirlərindən nümunə istəmişlər. Bəziləri bunu verməmiş, bəziləri isə gecikdirmişlər. Bu səbəbdən təzkirəçilər ön sözdə və ya müvafiq maddədə bu məsələyə aydınlıq gətirmiş və öz şikayətlərini bildirmişlər.

M.K.İnal “Kamalüş-şüəra” adlı təzkirəsinin meydana gəlməsi səbəbini və şairlər haqqında məlumat toplamağın çətinliklərini açıqlayır: “...Təzkireyi-Fatinə zeyl olaraq başlıca bir əsər vücuda gətirmək istədim. O qədər müşkülata giriftar oldum ki, izah edilsə dinləyənlər mütəəssir olurlar:

Lal olursun dinləsən bir fikra tabi-sinədən,

Bir səhifə açsam kitabı-sinədən” (İnal 1999: c. 1, 14).

M.İnal təzkirəsinə daxil edəcəyi mərhum şairlərin ailələrinin laqeydliyindən də giley-güzar edir: “Məsələn, şairlərdən birinin oğluna müraciətlə babasının adını sorsam sükut edir. Çünki maraqlı edib də öyrənməmişdir. Bir şairin divanı-əşəri müqəddəmə təb edildiyini xəbər alıb da övlad və əhfadına müraciət etsəm, heyrətlə qarşılanırdım. Çünki onlar babalarının, yaxud cədlərinin şair olduğunu və divanının təb olunduğunu ilk dəfə mənəndən eşitmişlərdir”. Bəzi şairlərin ailələri isə məlumat verməkdən çəkinmişlər: “Vilayətdə bulunan övlad və əhfada pedər və cədləri haqqında məlumat vermələrini rica etsəm cavab verməzlər. Çünki

bu xüsusda məlumat edinməyə nəflərincə əsla lüzum görməmişlərdir” (İnal 1999: c. 1, 14). Təzkirənin ərsəyə gəlməsi zamanı qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dilə gətirən təzkirəçi fikirlərini bu şəkildə tamamlayır: “Bu qədər məvəni və bu qədər müşkülət qarşısında şüərayi-mərhumənin tərəcəmi-əhval və asarına kəsbi-vüquf etmək mübah olduğundan onların məzarlarının başında oturub istədiyimiz məlumatı qalibə kəndilərindən sormağ icab edəcək!... Müraciət etdiyim zatlar ağıllarını başlarına toplayıb da bir az düşünsələr, təqdir edərlər ki, mən nəfsimdən ziyadə kəndilərinə xizmət ediyorum” (İnal 1999: c. 1, 15). Məvəni dəyərləri hər şeydən üstün tutan təzkirəçi bu əsəri oxuyanların onu rəhmətlə yad etməsini təmənni edir.

Azərbaycan təzkirəçisi Mir Möhsün Nəvvab bir sıra şairlərə avtoqrafla bağlı müraciət etsə də, onların bəzisi şeirləri gecikdirmiş və ya göndərməmişdir. Təzkirədə bununla bağlı yazılmış şeirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, şeirini gecikdirdiyinə görə Nəvvabın Xurşidbanu bəyim Natəvana məktubu (15 zılqədə, 1309):

Əliyyə-aliyyə, ağa cəlilə,
 Neçün əşarınız olmaz hüveydə?
 Qəmu əşarlər əncama yetdi,
 Sizinkindən əsər olmazmı peyda?
 Hilali-növ kimi düşmüş xifayə,
 Xəti-müşkininiz dönmüş hümayə,
 Və ya iksirə, ya kim, kimiyayə -
 Bilinməz bir əsər manəndi-ünqa.
 Mənim qəsdim budur, banuyi-əzəm,
 Sizin əşariniz olsun müqəddəm.
 Bu namə-nami olsun həm mükərrəm,
 Və gər nə, rövneq olmaz bunda əsla.
 Kəlamınız gərək sərdəftər olsun,
 Cavahir nəzminizdən əşhər olsun,
 Kütüb təzyinə düşsün, ənvər olsun,
 Necə xurşidi-ənvərdən bu dünya.
 Olubdur müntəzir itmamə əhbab,
 Cavahir nəzmdən olsun şərəfyab,
 Sizə peyvəstə daidir bu Nəvvab,
 Duadan qeyri yoxdur təmənnə (Nəvvab 1980: 591).

Xurşidbanu bəyim Nəvvaba aşağıdakı şeirlə cavab vermişdir:

Əya Nəvvab, valayi-süxəndan,
Yetişdi naməniz, dilşad oldum.
Qəmi dərdim firavan idi, amma
Behəmdülla, künun azad oldum.
Sərasər şeiriniz əz ruyi-hikmət,
Qəmu məzmunları mehrü məhəbbət,
Mühübbə rəhmətü üdvənə zillət,
Bu şirin ləhcəyə mötad oldum.
Qəmi-əyyamdan çox natəvanəm,
Əliləm, naxoşam, əfsürdəcanəm,
Bu tətildən özüm də bədgümanəm,
Məgər kuhi-qəmə Fərhad oldum.
Unutma sən duadan Natəvanı,
Əlilü naxoşu əfsürdəcanı,
Cənabından səva yoxdur gümanı,
Əgər yaddan çıxam, bərbad oldum (Nəvvab 1980: 593).

Təzkirədə şeirlərini gecikdirən Mirzə Əbdül Şahin ilə Nəvvabın yazışmasına da rast gəlirik (Nəvvab 1980: 585).

N.Qarayev Nəvvab və Kəminə arasında avtoqraf şeirlə bağlı baş vermiş anlaşılmazlıq üzərində də durmuşdur: “Nəvvab 1892-ci ildə Kəminəyə məktub yazaraq, təzkirə üçün istədiyi şeirləri gecikdirdiyindən gileylənmişdir...

Kimsə Kəminəyə yanlış məlumat vermiş, ona görə də şairə şeirini göndərmək istəməmişdir. Nəvvab isə məktubunda göstərir ki, mənim bu işdə bir faydam yoxdur, məqsədim budur ki, sənin şeirlərin xeyir iş kimi yadigar olaraq dünyada qalsın” (Qarayev 2010: 220).

Sənin, ey aliyyə, şeirin məgər izhar olmazmı?
Dübarə ərzi-hal etmək məgər təkrar olmazmı?
Yetişdi aləmin şeiri qəmu dəftərdə səbt oldu,
Yetə səndən genə şirin-şəkər güftar, olmazmı?
Nədən tutmuş bulud mahi-mübarək ayının ruyin,
Məgər badi-səba əsməz, bu məh əşhar olmazmı?
Mənim bu işdə nəfim yox, sizə məlumdur xahər,
Bunun zəhmətkeşi xəlq içrə bimiqdar olmazmı?

Qərək dünyada bu əşar bir asardır, qalsın,
 Qamu şairlərin adı məgər asar olmazmı? (Nəvvab 1980: 574).
 Fatma xanım Kəminə Nəvvaba aşağıdakı qəzəllə cavab vermişdir:
 Nə bədgudur mənə mane, nə qəflətdir, əya Nəvvab,
 Həmişə möhnətü hicran çəkən bimar olmazmı?
 Qalıbdır şişədə meytək qamu əşar sərbəstə,
 Səbəb olsan qamusi açılır, əşhar olmazmı?
 Yazılsa xətti-naməqbul ilə əşari-namətbu,
 Kəminə şairan yanında bimiqdar olmazmı? (Nəvvab 1980: 575).

XX əsr Azərbaycan təzkirəçisi Yəhya Şeyda təzkirəsinin ilk cildini hazırlayarkən müxtəlif şairlərlə təmasa keçib onlardan məlumat toplamış, lakin bəzi şairlər təzkirəçi ilə əməkdaşlıqdan yayınmışlar. Təzkirənin II cildinin ön sözündə Y.Şeyda həmin şairləri mülayim bir şəkildə tənqid atəşinə tutmuşdur: “Biz kətbi (yazılı – V.M.) bir çağırışla bütün əziz şairlərimizə kitabın çap olmağın bildirmişdik və hətta neçə kərələr ruznamələrdə (qəzətlərdə - V.M.) elan etmişdik. Lakin bir para böyük və iqtidarlı zatlar özlərini uca və məcmuəmizi alçaq təsəvvür etdiklərinə görə əlimiz ətəklərinə çatmadı” (Şeyda: II, 2). Lakin daha sonra problem yoluna qoyulmuş və həmin şairlər haqqında məlumatlar təzkirənin II cildinə daxil edilmişdir.

Y.Şeydanın bir sıra şairlər haqqında öz təzkirəsinə daxil etdiyi məlumatlar və onların şeirlərindən nümunələr həmin şairlərin özləri tərəfindən yazılıb, seçilib təzkirəçiyə təqdim edilmişlər: “Bu cildə xatırlamaq lazımdır ki, burada gələn tərcümeyi-hallar və şeirlər, əziz və ehsaslı şairlərimizin öz ixtiyarı ilə yazdığı və seçdiyi sözlər və əsərlərdirlər və biz fəxr edirik ki, bu məcmuə onların adını bu hərəkətlə ölməz və zavalsız əsrlər boyu saxlayıb və gələn nəsillərə bir əziz töhfə və əmanət kimi təhvil edəcəkdir” (Şeyda: II, s.2).

Şair bioqrafiyaları. Təzkirələrdəki şair bioqrafiyalarına gəlincə, Azərbaycan təzkirələrinin böyük qismində şair haqqında qısa məlumat verilir. Padşah, sultan və digər önəmli dövlət adamları, şeyxlər və tanınmış şairlərdən bəhs edən bioqrafiyalar daha geniş olurdu. Antologiya xarakterli təzkirələr istisna olmaqla Osmanlı təzkirələrində isə Azərbaycan təzkirələri ilə müqayisədə bioqrafiyalar daha geniş təqdim olunmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlət ərkanının və tanınmışların tərcümeyi-halları müqayisədə daha həcmli olurdu.

Zeyllər. Osmanlı və eləcə də Azərbaycan təzkirəçiliyində zeyl yazma ənənəsi olmuşdur. Zeyllər bir əsərin davamını, ardını əks etdirən əsərlərdir. Ümumiyyətlə, XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən Osmanlı təzkirələrinin bir çoxu digərini tamamlayır, yəni biri digərinin zeyli mahiyyətindədir. Təzkirənin hər hansı əsərə zeyl olması bəzən əsərin sərlövhasında da öz əksini tapır. Məsələn, Qafzadə Faizinin “Zeyli-Zübdətül-əşar”, Bəliğin “Nüxbətül-əsar li zeyli Zübdətül-əşar”ını örnək göstərə bilərik. Bəzi təzkirəçilər isə əsərin ön

sözündə təzkirənin hansı əsərə zeyl olduğunu qeyd edirlər. Səfayi Əfəndi, Ramiz Əfəndi, Siahdarzadə Mehmed Əmin, Əsəd Əfəndi, Fatin Əfəndi bu haqda müqəddimədə bilgi verirlər.

Osmanlı şair təzkirələrində zeyl ənənəsini araşdıran Doç. Dr. T.İ.Durmuş “hansı əsərlərə zeyl yazılır?” probleminə cavab olaraq iki faktoru vurğulamışdır. Bunlardan biri əsərin tərtib tərzü və mövzusu, ikincisi isə əsərin dili və üslubudur (İsen Durmuş 2012: 1323).

Antologiya xarakterli təzkirələr. XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkirəçiliyində antologiya xarakterli nümunələr qələmə alınmışdır. Türk təzkirəçiliyində antologiya tipli nümunələri tədqiq edən Prof. Dr. M.İsen yazır: “16. yüzüyl tezkirelerinin bir özelliği ele aldıkları şairlerin büyük bir bölümünün kendi dönemlerinden önce yaşamış olmalarıdır. Bu yüzden biyografiler, toplanan bütün bilgileri ihtiva ettikleri için uzundurlar. 17. yüzüyl tezkirecileri ise, daha çok kendi çağdaşlarını kaleme almışlardır. Bu yüzden söylenen şeyler, bilineni tekrarlamak anlamına gelecek mütedavil malumat olduğu için biyografiler kısalmış, buna karşılık seçilen örnek şiirler artmıştır” (İsen 2010: 87).

Belə əsərlərdə şair haqqında verilən məlumatın həcmi 1 və ya 2 cümlə arasında dəyişir. Yəni əsas diqqət şairin şeirlərindən nümunələrə yönəldilir. İlk antologiya xarakterli təzkirə Qafzadə Faizi tərəfindən qələmə alınan “Zübdətül-əşar”dır. Daha sonra Yümni, Asim, Bəliğ və Silahdarzadə də antologiyaları xatırladan təzkirələr yazmışlar. Antologiya xarakterli təzkirələrin necə fərqlilik göstərdiyini görmək üçün bir bioqrafiya nümunəsinə nəzər salaq. Feyzullah Əfəndidən bəhs edən Bəliğ (əsəri antologiya xarakterlidir) yazır:

“Sədrəddinzadə Feyzullah Əfəndi. Hələbdən münfəsil. Min altmış yeddidə fəvt oldı.

Dilü canı yakan təbi-rüxi-rəxşani-yarumdur,

Təni-zərdü nizarum çeynədən ol şahsuvarumdur.

Həbabi-cami-mey sanman görünən camda yer-yer,

Ruxi-əksi-nigara xeymə qurmuş şəhriyarumdur.

Bahari-hüsnüni gördükdə, cana, dağlar yakdım,

Fəzayi-sinə bu növ dağlarla lələzarumdur” (Bəliğ 1999: 335-336).

Səfayi isə şair haqqında daha geniş məlumat və əsərindən nümunə verir: “Namı Feyzullahdır. Əcəm diyarından Şamaxı nam məhəldən zühur edib, əvaili-halində diyari-Əcəmə elçilik ilə gedən İncili Çavuş ilə məan dövləti-aliyyəyə gəlib, təhsili-maarif və təkmili-əvarif edib, üləmadan birindən mülazimətə nail və rütbeyi-tədrisə daxil olmaqla nəticəyi-təriqi-tədris olan Süleymaniyyədən

Misra

Dəgməz bu qədər rəğbətə bu aləmi-fani

deyüb, Hələb qəzası payəsiylə Mudurnu qəzası arpalığı ilə qənaət və tərifi-rəsmiyyədən bilkülliyyə fərağət və təhsili-rahət ilə guşəgiri-üzlət ikən bin yetmiş yeddi tarixində darülünsi-Qüdsə isticəl eyləmişdür. Ol əsrin şüərasından olmaqla bu əbyat asarındandır.

Nəzm

Dilü can yakan təbi-ruxsari-yarımdır,

Təni-zərdü nizarım çeynədən ol şəhvarımdır.

Hübabi-ləli-mey sanman görünən camda yer-yer,

Ruxi-əksi-nigara xeymə qurmuş əşkbarımdır.

Bahari-hüsnünü gördükdə, cana, dağlar yakdım,

Fəzayi-sinə bu növ dağlarla lələzarımdır” (Safai: 448).

Lütfəli bəyin qardaşı olan İshaq bəy Üzri Bəydilinin (?-h.1185/1771) antologiya xarakteri daşıyan “Təzkireyi-İshaq”ı dörd fəsildən ibarət olub, ədəbi nümunələrin janrına görə tərtiblənməmişdir. Təzkirənin I fəslə qəsidələri, II fəsil qitələri, III fəsil qəzəlləri, IV fəsil isə rübailəri əhatə edir (Üzri).

Heydərqulu mirzənin “Təzkireyi-Xavər” əsəri təzkirə adını daşısa da, əslində köhnə və yeni şairlərin şeirlərindən ibarət müntəxəbatıdır. Üç “bəxş”dən ibarət olan bu əsərin I hissəsində qəsidələr, II hissəsində qəzəllər, III hissəsində rübailər təqdim olunmuşdur. Buradakı şeirlər qafiyə və rədifə görə əlifba ardıcılığı ilə sıralanmışlar (Məani: 219).

Ədəbi tənqid. Azərbaycan təzkirəçilərinin şairlərə yanaşması Türkiyə təzkirəçilərindən fərqlidir. Türkiyə təzkirələrində şairlərə daha çox tənqidi baxımdan yanaşılmışdır. Türkiyəli tədqiqatçılar da bu xüsusə diqqət yetirmişlər. Sam mirzə təzkirəsindən bəhs edərkən G.S.Alışık bu məsələni vurğulayır: “Kitabın tamamında və əzəlliklə yedinci bölümde edebî tenkitler bulunmakla birlikte biyografileri verilen şairler hakkında kesin hükümlerden kaçınıldığı ve yorumun okuyucuya bırakıldığı söylenebilir”(Alışık: 61).

XIX əsr Azərbaycan şairi və təzkirəçisi Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsini nəşrə hazırlayan Yrd. Doç. Dr. Ö.Bayram da bu təzkirədə şairlərə dair ədəbi tənqidin sayca az olduğunu qeyd edir: “Seyyid Azim Şirvânî de şiir eleştirisi konusunda isabetli fikirler ortaya koyabilen bir tezkire yazarıdır. Seyyid Azim’in şiirin niteliği ile ilgili değerlendirmeleri, Anadolu sahası tezkireleri ile mukayese edildiğinde sayıca az olsa da yaptığı değerlendirmeler ve şairlerin birbirleriyle mukayesesi, onun bu konuda yetkin bir kişi olduğunu göstermektedir” (Bayram 2005: lxiii).

Ümumiyyətlə, Türkiyə təzkirəşünasları Osmanlı təzkirələrində ədəbi tənqid problemini müəyyən qədər tədqiq etmişlər. Bu tədqiqatçılar arasında H.Tolasa, F.Kılıç,

P.Çapan, S.Solmaz və Y.Çetindağın adını çəkmək mümkündür. Azərbaycan təzkirələrində isə ədəbi tənqid mövzusu ümumiyyətlə tədqiqat obyektı olmamışdır.

III. Dil nöqtəyi-nəzərindən uyğunluqlar və fərqlər

Azərbaycan təzkirəçilərinin tərtib etdikləri təzkirələri nəzm və nəsr hissələrinin dili baxımından şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışıq:

1. Təhkiyə hissəsi türkcə yazılan və yalnız türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr. Məsələn, Yəhya Şeyda və Şahin Fazil təzkirələri.

2. Təhkiyə hissəsi türkcə olan, həm türkcə, həm də farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr. Nümunə olaraq Sadiq bəy Sadiqi Əfşar və Məhəmmədəğa Müctəhidzadə təzkirəsini nümunə göstərmək mümkündür.

3. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (türkcə və farsca) yazıldığı təzkirələr. Məsələn, Məhəmməd Dəyhimin “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan” təzkirəsi.

4. Təhkiyə hissəsi fars dilində qələmə alınan, həm fars, həm də türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr. Məsələn, Sam mirzə və Mir Möhsün Nəvvab təzkirələri.

5. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələri farsca olan təzkirələr. Nazim Təbrizi, Bəhmən mirzə, Lütfəli bəy Azər, Məhəmməd Fazil xan Gorusi və başqaları öz əsərlərini bütünlükdə fars dilində qələmə almışlar.

İbrahim Tahir təzkirəsi tərcümə əsəri olduğundan onu bu təsnifata daxil etmədik. Onun təzkirəsinin nəsr hissəsi türkcə, nəzm hissəsi farscadır. Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin təzkirəsinin isə nəsr hissəsi farsça olsa da, nəzm parçalarının böyük əksəriyyəti türkcədir (Musalı 2012: 239). Buna baxmayaraq, orada bəzi farsça nəzm nümunələrinə də rast gəlirik. Bu səbəbdən Təbrizinin əsərini təsnifatın 4-cü bəndinə aid etmək mümkündür.

Osmanlı təzkirəçiləri əsərlərinin təhkiyə hissəsini Osmanlı türkcəsində qələmə almışlar. Amma təzkirələrin əksəriyyətində farsça yazan şairlərin şeirlərindən örnəklər təqdim olunarkən fars dilindəki şeirləri də nümunə olaraq verilmişdir.

Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya

Osmanlı təzkirələrinin böyük əksəriyyəti Osmanlı ölkəsində yaşayan və ya buraya mühacirət etmiş müxtəlif xalqların nümayəndələrindən olan şairləri əhatə etməkdədir. Ancaq Azərbaycan təzkirələrinin çox hissəsinin daha geniş zaman və coğrafi arealı özündə əks etdirdiyini görürük. Məsələn, Sadiq bəy Əfşar, Əliqulu xan Valeh, Lütfəli bəy Azər, Seyid Əzim Şirvani və b.

Ö.Bayram S.Ə.Şirvani təzkirəsinin bu özəlliyini xüsusi vurğulayır və Anadolu təzkirələrindən fərqləndiyini yazır: “Seyyid Azim’in digər tezkirecilerden ayrılan önemli bir yanı, onun bazı geniş mekânların tarihî ve coğrafi özelliklerini ayrıntılarıyla anlatmasıdır. Müellif, büyük bir titizlikle ülke ve şehirlerin sınırlarını, komşularını, iklimini, coğrafi yapısını, tarihî olarak kimler tarafından işgal edildiğini, vb. pek çok bilgiyi tezkiresine

almışdır. Böylə bir tezkirecilik anlayışı ne Azərbaycan sahası ne de Anadolu sahası tezkirelerinde görülməməkdədir” (Bayram 2005: lxiii).

XVI əsrdən XX əsrə qədər yazılmış Osmanlı təzkirələrində təxminən altmışdan artıq Azərbaycan şairi haqqında bio-bibliografik məlumat və əsərlərindən örnəklər verilmişdir. Bu şairlərdən yarıya qədəri ilk dəfə məhz Osmanlı təzkirəçiləri tərəfindən yad edilmişdir və Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış səhifələrini təşkil etməkdədir (Musalı 2011: 501).

Prof. Dr. M.İsen Azərbaycan şairlərin Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinə qazandırdıqlarını bu şəkildə ifadə edir: “Doğu və Batı Türkçesi arasında kültür elçiliği görevi üstlenerek, hem bu iki edebi lehçeyi birbirine yaklaştıran, hem de arada kopukluklar olmasına engel olan bu kahramanların rolünü takdir etmek lazım. Bir kısmı zorunlu olarak doğdukları toprakları terk ederek başka yerlerde yaşamak zorunda kalsalar bile onlar, kültür tarihimiz için son derece hayırlı hizmetler ifa etmişler, medeniyet mozayığımızı zenginleştirmişler” (İsen 2010: 292).

Azərbaycan təzkirələrində də bəzi Osmanlı şairləri xatırlanmışdır. Məsələn, Sadiqinin “Məcmül-xəvas”ında (Sultan Süleyman, Necati Rumi, Baqi Çələbi), Hülaku mirzə Qacarın “Xərabat”ında (Qalib Əfəndi Osmanlı, Zehni Osmanlı, Ruhi Osmanlı, İbrahim Əfəndi, Bağdad vəzirli Əlirza paşa, Pərtöv paşa, Raşid Əfəndi, Kamal Əfəndi Osmanlı, Nədim), Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sində (Nabi, Fayizi Rumi, Fövzi Əfəndi Rumi, İzzət Rumi, Vəcdi bəy Rumi, Fazil Rumi, Hüsni Çələbi, Vəsli Rumi, Fitnət xanım Rumi, Dərviş Əfəndi Rumi, İffət, Nisari və b.) Osmanlı şairlərinin bəziləri haqqında bilgi verilmiş və əsərlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Sadiqi Əfşarın “Külliyat”ının Təbriz nüsxəsinin daxil olan əsərlərdən biri də “Məcmül-xəvas” təzkirəsidir. Təzkirənin külliyata “Bəqiyyəyi-təzkirəyi-şüəra” adı ilə daxil edilmiş qismində, altıncı məcmənin sonunda Osmanlı şairləri haqqında məlumat verən anonim bir təzkirə yer almaqdadır. Burada 138 şair haqqında məlumat verilmişdir. Apardığımız müqayisələr nəticəsində deyə bilərik ki, bu anonim əsərin müəllifi Rum diyarından deyildir. Çünki o, bəzi şairləri təqdim edərkən “Rumidür” ifadəsindən istifadə etməmişdir. Halbuki şairlərin Rumdan olmasının fərqləndirici əlamət kimi ön plana çıxarılması Osmanlı təzkirəçiliyi üçün xarakterik deyildir. Osmanlı təzkirələrində həmin şairlərin doğum yeri olaraq Rum toponiminə rast gəlmədik. Çünki zətən hamının “Rumi” olduğu Rum torpağında öz əsərini qələmə alan Osmanlı təzkirəçisinin şairləri “Rumi” nisbəsi ilə fərqləndirməsi məqsədəuyğun deyildi. Ona görə də Osmanlı təzkirəçiləri heç bir zaman şairlərin fərqləndirici əlaməti kimi onun Rumi olduğunu vurğulamamış, şairin doğulduğu, yaşadığı konkret bölgəni ön plana çıxarmışlar. “Sadiqi külliyatı”ndakı anonim təzkirədə isə bir çox şairlərin Rumi kimi təqdim olunması, həmin təzkirənin Rumdan (Anadoludan) kənarında yazıldığı ehtimalını yaradır. Amma anonim müəllif Osmanlı ədəbiyyatının bilicisi olmuş, digər təzkirələrlə tanış olub onlardan bəhrələnsə də, bir çox hallarda tamamilə orijinal məlumatlar və nümunələr təqdim etmişdir.

Belə ki, bu əsərdə bəhs olunan şairlərdən 17-si Səhi, 34-ü Lətifi, 69-u Aşiq Çələbi, 55-i Əhdi Bağdadi, 77-si Qımalızadə Həsən Çələbi, 56-sı Bəyani, 87-si Riyazi, 112-si Faizi

təzkiyəsində yer almışdır. Amma şairlərin təqdimində, tərcümeyi-halında və şeirlərindən verilən nümunələrdə tam eynilik müşahidə etmədik. Deməli, anonim müəllifin tərtib etdiyi bu əsər natamam olsa da orijinaldır və Osmanlı ədəbiyyatı tarixinin mənbələrindəndir (Musalı 2012: 83).

IV. Müəllifliklə bağlı bənzərliklər və fərqlər

Azərbaycan təzkiyələrinin bəzilərinin müəllifləri şahzadələrdir. Hələ XVI əsrdə Şah İsmayılın oğlu Sam mirzə “Təhfeyi-Sami” adlı təzkiyəsini qələmə almışdır. Bundan sonra Fətəli şahın oğulları və nəvələri olan Qacar şahzadələri tərəfindən bir sıra şüəra təzkiyələri qələmə alınmışdır. Qacarlar əslən Azərbaycan türklərindən olub, təxminən 130 il boyunca İranda şahlıq etmişlər. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, digər türk xalqlarında bir nəslin nümayəndələrinin təzkiyə yazma ənənəsi olmamışdır. 9 Qacar şahzadəsi (Mahmud mirzə, Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı, Bəhmən mirzə, Hülaku mirzə, Xudaverdi xan, Məhəmməd Bağır xan, Heydərqulu mirzə, Məhəmmədqulu mirzə, Əli Rza mirzə) farsca 11 təzkiyə qələmə alaraq təzkiyəçilik tarixini zənginləşdirmişlər (Musalı 2014: 179). Osmanlı təzkiyəçiliyində şahzadələrin təzkiyə yazmasına rast gəlməmişik.

Azərbaycan təzkiyəçilərindən bəziləri bir deyil, iki-üç təzkiyə tərtibləmişlər ki, buna da Osmanlı təzkiyəçiliyində rast gəlmirik. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan təzkiyəçiləri Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani “Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar”, “Nigaristani-Dara”, “Hədəyiqül-üdəba” adlı üç, Mahmud mirzə Qacar isə “Gülşəni-Mahmud”, “Bəyanül-Mahmid” və “Nüqli-məclis” adlı üç təzkiyə qələmə almışlar.

Azərbaycan təzkiyələrinin bəzisi hökmdarların göstərişi ilə yazılmışdır. Nazim Təbrizi təzkiyəsini Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın göstərişi ilə yazdığını bildirir (Nazim: 7). Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani h. 1241/1825-ci ildə “Nigaristani-Dara” adlı təzkiyəsini Azərbaycan hakimi Abbas mirzə Qacarı göstərişi əsasında yazmışdır (Musalı 2012: 190). Osmanlı təzkiyəçilərinin isə yazdıqları əsərlərini dövrlərinin sultanlarına və b. dövlət adamlarına təqdim edərək əvəzində mənəb və ya sərvət əldə etdikləri məlumdur. Məsələn, Səhi bəy və Lətifli öz təzkiyələrini Qanuni Sultan Süleymana, Aşiq Çələbi - II Səlimə, Qınalızadə Həsən Çələbi - Xoca Sədəddin Əfəndiyə, Riyazi - II Əhmədə, Rza isə Sultan İbrahimə təqdim etmişdir.

Osmanlı təzkiyələrində XV-XIX əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, systemsiz, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Amma Azərbaycan təzkiyələrində Osmanlı dövlətində baş vermiş tarixi hadisələrə dair bilgilərə demək olar ki, rast gəlmirik.

Nəticə

Azərbaycan və Osmanlı təzkiyəçiliyi Əlişir Nəvayi və Dövlətşah Səmərqəndi əsərlərinin təsiri ilə yaransa da, zaman keçdikcə özünəməxsus istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu iki sahənin təzkiyələri arasında apardığımız araşdırmalar nəticəsində bu qənaətlərə gəlmişik:

Azərbaycan və Osmanlı sahəsi təzkiyələri struktur, dil, şair bioqrafiyalarının və nümunələrin verilməsi baxımından fərqlənirlər.

Təzkiyələrin yazılma dinamikasına baxdığımızda Azərbaycan təzkiyəşilərinin 46, Türkiyə təzkiyəçilərinin 32 təzkiyə tərtiblədiyi məlum olmuşdur. Azərbaycan təzkiyəçiləri ən çox XIX əsrdə (18), Osmanlı müəllifləri isə XVIII əsrdə (9) təzkiyə qələmə almışlar.

Azərbaycan və Türkiyə təzkiyələrinin tərtib şəklini araşdırdıqda məlum olur ki, hər iki sahənin təzkiyəçiləri ilk mərhələdə Herat məktəbini örnək alsalar da, sonradan özünəməxsus şəkildə qələmə aldıkları əsərləri ortaya qoymuşlar. Azərbaycan təzkiyəçiləri təbəqə tərtib şəklini uzun müddət əsərlərinə tətbiq etmişlər. Bundan əlavə əlifba ardıcılığı, coğrafi prinsip, ədəbi nümunələrə görə tərtiblənen təzkiyələr də vardır. Türkiyə təzkiyəçiləri isə Səhi bəydən sonra əsərlərini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış, əbcəd hərflərinə görə şairləri sıralama və mənzum təzkiyə qələmə almaqla Azərbaycan təzkiyəçilərindən fərqlənmişlər.

Türkiyə təzkiyəçilərinin əsərlərinə təqriiz yazılması ənənəsinə Azərbaycan təzkiyələrində rast gəlmədik. Azərbaycan təzkiyəçisi Mir Möhsün Nəvvab təzkiyəsinə şairlərin avtoqraflarını daxil etməklə təzkiyəçilik tarixinə yenilik gətirmişdir.

Türkiyə təzkiyəçiləri əsərlərində sadəcə şair haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, tənqidi münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycan təzkiyələrində isə ədəbi tənqid əsas etibarilə azlıq təşkil etməkdədir.

Azərbaycan təzkiyəçilərinin böyük əksəriyyəti şairlərə tənqidi yanaşmamışlar. Amma Osmanlı təzkiyələrinə ədəbi tənqid tarixinin qaynağı deyə bilərik.

Azərbaycan təzkiyələrində əsasən Osmanlının məşhur və hökmdar şairləri haqqında məlumat verilməkdədir. Osmanlı təzkiyəçiləri isə əsasən ölkələrinə mühacirət etmiş azərbaycanlıları əsərlərində xatırlamış və bu şəkildə 30-dan artıq şair haqqında ilk məlumatı günümüzə çatdırmışlar.

Apaşdığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan və Osmanlı təzkiyələri arasında fərqliliklərin daha çox olduğunu müəyyən etdik.

KAYNAKÇA

ALİŞİK G. Sam Mirza. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 36, s. 61

AŞIK Çelebi. Meşa'irü's-Şu'ara / hazır.: Prof. Dr. F. Kılıç. 3 cildde. - İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

BAYRAM, Ömer (2005), Azərbaycan sahası tezkireleri ve Seyid Azim Şirvaninin tezkiresi. – Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi. Ankara, 2005. - XCIX+519 s.

DƏYHİM, Məhəmməd. Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan. Təbriz, 1367-1371.

İNAL, Mahmud Kamal. Son asır Türk şairleri. Ankara, AKMBY, 2000-2013.

İSEN, Mustafa. Tezkireden biyografiye. İstanbul, Kapı, 2010.

- İSEN-DURMUŞ, Tuba Işın. Osmanlı şüara tezkirelerinde zeyl geleneği. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/1 Winter 2012, p.1319-1329
- KEFELİ, Emel, Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2000.
- KILIÇ, Filiz. Edebiyat tarihimizin vazgeçilmez kaynakları: şair tezkireleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, 2007, s. 543-564.
- LATİFİ. Tezkiretüş-şüara ve Tabsıratün-nuzama (İnceleme - metin) / hazır.: R.Canım. - Ankara: AKMBY, 2000. – IX + 935 s.
- QACAR, Mahmud mirzə. Gülşəni-Mahmud. Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu. M-262.
- QACAR, Mahmud mirzə. Təzkireyi-nüqli məclis / Be kuşış-i Məhəmməd Rza Nəsiri, Nadirə Cəlali // *Ayineyi-miras*, 1378, No. 5, s. 5-58.
- QARAYEV, Nəsrəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2010, s. 220.
- HƏSƏNZADƏ, Tahirə. Marağalı Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Tural-Ə, 2001.
- MARAĞALI Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənə. Xeyrati-həsən (Gözəllər sərvəti) / Tərcümə edən: T.Həsənzadə. Bakı, 2003, 103 s.
- MƏANİ Ə.G. Tarixi-təzkirəhayı-farsı. I c.
- MƏMMƏDLİ, Qulam. Təzkirə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, B-2701.
- MƏMMƏDOVA, Mehri. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2001.
- MUSALI, Vüsə. Osmanlı Təzkirələrində Azərbaycan Şairləri. Bakı, Nurlan 2009.
- MUSALI, Vüsə. Türk təzkirəçiliyi: Bibliografya. Bakı, Elm və Təhsil, 2011.
- MUSALI V., MUSALI N. Osmanlı tezkirelerine göre Azerbaycan edebiyatının araştırılmamış sayfaları // *Klasik Türk edebiyatında biyografi. Bildiriler*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2011, s. 501-522.
- MUSALI, Vüsə. Osmanlı şairlərinə dair araşdırılmamış bir təzkirə // *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, 2012, N 2, s. 83-94.
- MUSALI, Vüsə. Azərbaycan təzkirələrinin təsnifatı: dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya və dövr // *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/13 Fall 2013, p. 351-364.
- MUSALI, Vüsə. Təzkirəçilər xanədanı / “*Dynasty of tazkira writers*”, *TURUK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2014 Yıl:2, Sayı:3.
- NAZİM Təbrizi. Nəzmi-güzidə. İran İslami Şüra Məclisi kitabxanası 480.
- NƏVVAB, Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: Orucov qardaşlarının mətbəəsi, 1913.

- NƏVVAB, Mir Möhsün Ağamirzadəyi-Qarabağı. Təzkireyi-Nəvvab / Tərtib edən və çapa hazırlayan: Nəsrəddin Qarayev, Bakı: 1980, AMEA Əlyazmalar İnstitutu elmi arxiv. Nəsrəddin Qarayevin Şəxsi fondu. Qovluq 152.
- ŞEYDA, Yəhya. Ədəbiyyat ocağı. 3 cildə. Təbriz: 1364-1381.
- ŞİRVANİ, Seyyid Azim, Tezkiretü'Şu'arâ / haz.: Ö.Bayram. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (e-kitap), Ankara.
- ŞİRVANİ, Seyid Əzim . Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı: 1974.
- ÜZRİ İshaq bəy Bəydili. Təzkireyi-İshaq. İslami Şura məclisi K/x 7261.
- TƏBRİZİ, Nazim. Nəzmi-güzidə. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 480.
- TƏRBİYƏT, Məhəmmədəli, Danişməndani-Azərbaycan, Bakı, 1987.
- TOLASA, Harun. Sehi, Latifi, Aşık Çelebi tezkirelerine göre 16. Yüzyılda edebiyat arařtırma ve eleřtirisi. Izmir: Ege Universitesi Yayınları, 1983.
- ZİYAI. Təzkireyi-Ziyai. Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu. D-269.